

A magyar magánhangzó-harmónia jellemzéséhez

FERENC SIMA
TO THE ANALYSIS OF THE HUNGARIAN VOWEL-HARMONY

811.511.141`342.41
81`342.41: 811.511.141

Vowel-harmony, agglutination, sound-order.

A magánhangzó-harmónia az agglutináció után a magyar nyelv legfontosabb jellemzője. E legfontosabb jellemző vonások sorrendje abból a körülményből következik, hogy a magánhangzó-harmónia egyik sajátos megnyilvánulása, a magánhangzó-illeszkedés épp az agglutináció bázisán nyilvánul meg: az alakilag és jelentésánál nem egy esetben eléggé önálló morfémákat a szótóhoz illeszti, köti. Az agglutináció sorrendi elsőbbségét a magánhangzó-harmónia előtt az biztosítja, hogy a rokon nyelvek összességében is az agglutináció a hiánytalanul meglévő közös vonás. Ezzel szemben a magánhangzó-harmónia, noha föltehetően megvolt már az alapnyelvben (vö. Hajdú 1962, 160; uő 1966, 54; Décsy 1965, 157; némileg másképp Bárczi 1958, 102–103), jelenleg néhány uráli nyelvből teljesen hiányzik, egyik-másik nyelvben csak részben van meg – valamelyik nyelvjárásában – vagy pedig csak bizonyos nyomok engednek következtetni az egykori meglétre; ebből kifolyólag tehát a magánhangzó-harmónia nem minden rokon nyelvnek egyik alapvető fontosságú vonása. Teljesen hiányzik a lappban és az irodalmi észben, továbbá csak nyomokban van meg a permi nyelvekben – a zürjénben és a votjákban –, viszont megvan a finnben, a mordvinban, a cseremiszen és a magyar nyelv legközelebbi rokonai – a vogul és az osztják – néhány nyelvjárásában, hogy csak a főbb rokon nyelveket említsük.

Azonban mindamellett, hogy az agglutináció a magyarnak és a többi rokon nyelvnek elsődleges szerkezeti vonása és valamennyi rokon nyelvnek a sajátja, a magánhangzó-harmónia pedig nem, épp a magánhangzó-harmónia az a szembetűnő vonás, amellyel a magyar nyelv szerkezete elüt a környező nyelvek szerkezetétől. Az agglutináció ti. más, túlsúlyban levő szerkezeti sajátosságok mellett jelentős mértékben megvan a környező nyelvekben is, és ezek felől nézve az agglutináció a magyarra nem annyira jellemző, mint a magánhangzó-harmónia. Elég rámutatni az agglutinatív jellegű szóképzésre a szlovákban, a csehben vagy a németben, mint *sklad-ište*, *sklad-ník*, *sklad-nič-ka*, *sklad-ova-ť*; *schön* – *Schön-heit* vagy az olyan agglutinációs szlovák alakokra, mint *píše-m*, *píše-me*, *píš-ete*, *píš-me*, *píš-te*.

A magánhangzó-harmónia – mint ismeretes – elsősorban abban nyilvánul meg, hogy az egyszerű, nem összetett szavak a magánhangzók palato-veláris korrelációjának vagy az egyik, vagy a másik ellentétsorából, vagyis vagy veláris (mély), vagy palatális (magas) hangrendben tevődnek össze. A magyarban általánosak az olyan *árpa, boka, kapu, malom, boszorkány, gabona* stb. féle mély (veláris) és a *beteg, fenyő, öreg, medence¹, fillér* stb. féle magas (palatális) hangrendű szavak.

Ám a magyar szavak, noha se szeri, se száma az ilyen, hangrendileg egységes típusúaknak, nem mindig csupán mély vagy magyar hangrendűek. Szép számmal vannak olyanok, amelyek hangrend szempontjából vegyesek: *béka, tinó, papiros, gerenda, szomszéd* stb. Az ilyen egy szótövön belül veláris és palatális magánhangzókat tartalmazó szavak láttán fölmerülhet bennünk a gyanú, hogy a magyarban tulajdonképpen nincs is magánhangzó-harmónia, a szavak, amelyeknek a magánhangzói történetesen egységes hangrendűek, véletlenül olyanok.

Az ilyen szavak magánhangzóinak hangrend szempontjából vegyes volta jórészt valóban véletlen dolga. Véletlennek minősíthetjük azoknak a szavaknak a vegyes hangrendűségét, amelyek ezt a szerkezetüket a magánhangzó-harmóniát nem ismerő átadó nyelvekből hozták magukkal (pl. a latinból: *paradisum* > *paradicsom*, *tegula* > *tégla* stb.; a szláv nyelvekből: *těsto* > *tészta*, *sliva* > *szilva* stb.; a némeből: *Zigarette* > *cigaretta* stb.; továbbá az ún. nemzetközi szavak: *manikűr, produktív, komplex* stb.). A szavak vegyes hangrendűségében azonban nem csupán az idegen nyelvekből átvett szavak a ludasak, hanem a magyar nyelv örökölt vonásai és a magyar nyelvben működő egyéb, főleg disszimilatív törvényszerűségek is.

A vegyes hangrendűség örökölt vonása a magyar nyelvnek, mert az általánosan elfogadott vélemény szerint minden bizonnyal megvolt már az alapnyelvben is (vö. Décsy 1965, 157; Hajdú 1966, 51). A palatálisok két tagja, az *e* (a középzárt *ë*) és az *i* már az alapnyelvben kombinálódhatott és kombinálódott nemcsak a többi palatális magánhangzóval, hanem a velárisokkal is (vö. Rapola 1966, 395). Így a magánhangzó-harmóniával együtt a vegyes hangrendűség is örökölt vonása a magyar nyelvnek éppúgy, mint a távoli finn nyelvnek is. Az *ë* meg az *i* (valamint ezek hosszú változata) más, magánhangzó-harmóniával rendelkező nyelvben is semleges: a török nyelvben, a mongolban is.

A hangok különböző egymásra gyakorolt disszimilatív hatása az egységes hangrendű szavakat esetről esetre vegyes hangrendűvé alakította át, és a vegyes hangrendű szavak állományát ez is erősíti, s kategóriájának jogosultságát aláhúzza. Számos vegyes hangrendű szó tehát egységes hangrendű előzményre megy vissza, mint pl. ezek: *inkább* < *jonkább*, *gyilkos* < *gyolkos*, *bimbó* < *bombó*; *marék* < *marok*, *fazék* < *fazok*; *béka* < tör. *Baka*, *tehát* < *tahát*; stb.

Persze nemcsak a vegyes hangrendűség megőrzését s új vegyes hangrendű szavak létrehozását gyakorolja a magyar nyelv hangrendszere, hanem ezzel párhuzamosan alkalmazza a hangrendi kényszert is: a vegyes hangrendű szavakból esetről esetre egységes hangrendűeket formál. Számos egységes hangrendű szavunk ennek a hangrendi kényszernek köszöni létrejöttét. A hangrendi kényszer asszimilatív erőként működik, s hol a szó palatális magánhangzóját vagy magánhangzóit váltja velárisra vagy velárisakra, hol a velárisat vagy velárisakat váltja palatálisra vagy palatálisakra. Mindkettőre hozható fel szép számmal példa. A hangrendi kényszer hol előrehatóan, hol hátrahatóan működik, hol pedig – s erre is van példa – mindkét

irányban. Az ilyen esetek tehát növelik az egységes hangrendű szavak állományát, s erősítik a magyar nyelv magánhangzó-harmóniás jellegét, mint a következők – is mutatják: *asszony* < *achszin*, *vacsora* < szláv *večera*, *rosta* < szláv *rešeto*, *császár* < szláv *česarū*, *ecet* < szláv *ocütü*, *ünnepe* < *idnap*, *jámbor* < *jó ember*, *soha* < *semha*, *herceg* < ném. *Hercog*, *pecsérke* < szlov. *pečiarika* stb.; *magyar* ~ *megyér* < *magyer*, *család* ~ *cseléd* < *čeladъ* stb. (A hasonulásra, elhasonulásra lásd Bárczi 1958, 102–106, a hangrendi kényszerre és a vegyes hangrendűség tolerálására Si-ma 1971, 174–178.)

Magánhangzó-harmónián általában csak a palato-veláris magánhangzó-harmóniát szokás érteni, és a hangrendi kérdéseket is veláris–palatális ellentét szemszögéből szokás vizsgálni. Arra, hogy a magyar nyelv palatális hangrendje tulajdonképpen nem egyöntetű, hanem a palatális magánhangzók illabiális és labiális sorának megfelelően két alhangrendre oszlik: labiálisra és illabiálisra, arra rendszerint csak említésszerűen szokás kitérni (Szépe 1958, 107; MMNyR. 96), sőt illabiális hangrendről (a szótövekben) nem is szokás beszélni (vö. Szépe uo.).

A később kifejtendőket szem előtt tartva kénytelen vagyunk a magyar magánhangzó-harmóniának ezzel a részével az eddigiekhez mérten foglalkozni. Itt is megvan a két egységes és az egy vegyes hangrend kategóriája. Az egységes hangrendet az illabiális palatális magánhangzó-összetételű szavak követik – *beszél*, *cse-resznye*, *vidék*, *benzin*, *meleg*, *idegen*, *didereg* stb. –, a másikat a labiális palatális összetételűek – *üröm*, *ördög*, *gyümölcs*, *gyűrű*, *küszöb*, *köszörű* stb. A vegyes hangrendűséget viszont a *keserű*, *fenyő*, *öreg*, *kőris*, *eszköz*, *tömény*, *fűrés*, *cipő*, *fésű* félek képviselik.

Szembeötlőbben, de végső soron szintén a tövekben megnyilvánuló módon érvényesülnek a hangrendi törvények a szavak toldalékolásában is. Az egy mássalhangzóra zsugorodott őstoldalékok a szótó hangrendjének megfelelő kötőhangzó segítségével agglutinálódnak a szóhoz: *hal* – *-a-t*, *-a-s*, *-a-k*, *-a -m*, *-a-d*, *-o-n*, *-u-nk* stb.; *szék* – *-ë-t*, *-ë-k*, *-ë-s*, *-ë-m*, *-ë-d*, *-ë-n*, *-ü-nk* stb. Ez a kötőhangzó az ősi szókészlethez tartozó szavaknál nem más, mint az eredeti tövéghangzó vagy annak a nyelvtörténet folyamán hangváltozások eredményeként hangrenden belül létrejött változata. (A jövevényszavak kötőhangzója – pl. *traktor-o-k*, *traktor-o-s* – analógia fejleménye.) Az őstoldalékok akkor alakultak ki, és használatuk akkor állandósult, amikor a szótövek még magánhangzóra végződtek (tehát *keze* – *-t*, *-s*, *-m*-szerűen, mint a mai *kapu*, *hajó*, *kasza*-félekben). Állandósult a tövégi magánhangzóhoz kapcsolódásos szerkezet is, s ez megmaradt az alapalak véghangzójának a lekopása után is. Olykor a tövéghangzó az őstoldalékhoz tapadva él tovább (mint pl. az *ugr-at*, *löv-et*, *varr-at*, *mond-at*, *néz-et*, *szeret-ek*-félek ugyanúgy ige-, mint névszóképzőjében). Tövéghangzóra vezethető vissza az őstoldalékok egymáshoz tapadásával kialakult testesebb, egy vagy két szótagú toldalékok magánhangzója, illetve magánhangzói is.

A hangrend a tövéghangzó révén másképpen is érvényre juttatta a magánhangzó-harmóniát a toldalékoló szavakban. Ha a tövéghangzó utáni abszolút szóvégi helyzetbe labiális vagy veláris réshang került, ez a réshang idővel csökkentett nyomatékú labiális magánhangzóvá vált, s az előtte levő teljes nyomatékú tövéghangzóval kettőshangzós egységbe lépett. Ez a diftongus később monoftongálódott, s az eredeti két elemből egy új, monoftongusos egység jött létre. A szótőről így végleg leszakadt a tövéghangzó, eltűnt, de nem tűnt el nyomtalanul, mert az új egység hang-

rendi minősége – veláris-e vagy palatális – azonos a beolvadt tövéghangzó hangrendi minőségével.

Az elmondottakat igazoljuk a $-\gamma$ igenévképzős alakok fejlődésével. Az írásbeliségből adathozható a képzős alakok fejlődésének úgyszólván minden fázisa, pl.: *számtá-γ* (997 e.: *σάμταγ*) > *számtāu* > *számtau* > *számtou* (1109: *zamtu*) > szántó (szántó); *mēne-γ* (1055: *meneh*) > *mēneü* > *mēnēü* > *mēnōü* > *mēnő* (*mēn-ő*). Az ilyen és ehhez hasonló esetekben a szóvégi magánhangzó révén a tövek hangrendje hozzájárult új toldalékok kifejlődéséhez, s biztosította a hangrend szerinti eloszlásukat.

Eltérő képletű, de a tövek hangrendjébe teljesen beillő toldalékokat eredményezett a palatális mássalhangzós meg az *i* magánhangzós toldalékok és az előttük levő tövéghangzó egybeolvadása. Míg a labiális utótagú diftongusok egyszerűsödésének eredménye labiális hosszú monoftongusok (lásd a két szemléltető példát és vö. Bárczi 1958, 90–99), és ezek hangrendi minőségükben, mint megállapítottuk, a beolvadt tövéghangzó hangrendi minőségét követik, addig bármilyen – veláris vagy palatális – tövéghangzó + palatális képzőelem palatális utótagú diftonguson keresztül palatális – *i* vagy *é* – monoftongussá egyszerűsödik (vö. Bárczi 1958, 88–90).

A toldalékokban ily módon keletkezett *é* meg *í* (melyek később esetleg le is rövidültek), bár mindkettő palatális, semmiképpen sem hozott zavart a veláris szavak toldalékolásának hangrendjébe, mert e két palatális magánhangzó egyrészt már az alapnyelv óta kombinálható a velárisakkal, másrészt a hangváltozást hordozó szavakban nem történt – s az *é-í*-nek már korábbi közömbösségénél fogva nem is történhetett – morfológiai változás, a többi morféma hangrendi minősége továbbra is veláris maradt.

Az elmondottak szépen igazolhatók a mai formájában viszonylag későn, csak az 1500-as évek dereka felé kialakult és ezért írott történeti adatokkal bőven szemléltethető *-ít* műveltető igeképzőnk fejlődésével. A képzőben ma is látható a *-t* ősi műveltető képzőnk, amely a mai magyarban egymagában is, pl. *kel-t*, *bán-t*, aztán *-at*, *-et* alakban és *-tat*, *-tet*, valamint a *-szt* képzőbokrban is megtalálható. A *-t* előtt még a kódexek korában is egy *j* (*i*) elem volt, mely egy korábbi, szintén adathozható χ -ből fejlődött. Ez a χ -t kapcsolat pedig egy kikövetkeztetett, egészen az uráli együttélés koráig visszavezethető, tulajdonképpen két elemből, a gyakorító *-k*-ből és a műveltető *-t*-ből összetevődött képzőre vezethető vissza; a képzőbokr előtt már csak a tövéghangzó állt (vö. D. Bartha 1958, 43–44; Bárczi 1958, 156–157).

A képző kialakulása a következő változási fázisokon ment át: 1. (veláris vagy palatális) tövéghangzó + *kt* > 2. tövéghangzó + χt > 3. tövéghangzó + χt > 4. tövéghangzó + *jt* (*-ujt*, *-üjt*, *-ijt*, *-ojt*, *-öjt*, *-ëjt*, *-ajt*, *-ejt*) > 5. *-ujt*, *-üjt*, *-ijt*, *-ojt*, *-öjt*, *-ëjt*, *-ajt*, *-ejt* > 6. *-öjt*, *-ëjt*, *-ëjt* > 7. *-ëjt* > 8. *-ét* – *-ít* (vö. B. Lőrinczy 1953, 108; D. Bartha 1958, 44). Tehát a zárt képzésű tövéghangzók a nyíltabbá válási, a nyíltak pedig a zárttabbá válási tendencia érdeméből középzártakká, majd ezek veláris tagjai a *j* hatására palatálisakká váltak, s aztán a hangkapcsolatból alakult diftongusok monoftongálódtak. Adatokban az elmondottakat a következő képet mutatják:

A) Tövéghangzó + χt : HB.: *zoboduχa* (olv. *szoboduχtχa*), GyulGl.: *tonohtuananac* 'tanítványának' – KTSz.: *iduzuht* (olv. *idüzüχt*) 'üdvözít'.

B) Veláris szavakban *-ojt* (*-öjt*) palatálisakban *-öjt* (*-ëjt*), *-ëjt* (*-ëjt*): JókK. 60: meg *zabadoytana*, JókK. 74.: *tanoytuanya*, BirkK. 2b4: meg *tanoit*snak *zvkeje*, ÉrdyK. 189: *hogy mynket...* *ky zabadoytana*, Érdy K. 193: *nagy ordoyt*ajth *teznek vala* –

ÉrdyK. 194: ydvezőytenk 'üdvözítőnk', ÉrdyK. 189: hogy mynket meg elegehőytene; JókK. 25: yduezeytemnek, JókK. 59: meg epeytettekuala, BirkK. 1b35: ekefeiti, ÉrdyK. 194: ydwezeytenknek, ÉrdyK. 192: kezereyty vala.

C) Mind a veláris, mind a palatális szavakban *-ějt (-ějt)*: BécsiK. 147: zabadeito, BécsiK. 272: jokafeita, CornK. 128v: meg zabadeytatnanak, CornK. 139v: taneytuanyanak leanya – BécsiK. 80, 147 stb.: vduozeito; BécsiK. 106: megkésèreitettec, BécsiK. 272: megrezegeituē, CornK. 127v: iduezeytenk 'üdvözítőnk', CornK. 133v: mendeneket meg epejt.

D) Mind a veláris, mind a palatális szavakban *-ét – -ít*: LobkK. 348: nagy orde-tajjal, LobkK. 273: ydvezetenk – LobkK. 57: meg haborítatul, LobkK. 57: meg nem ríomorítód, BatthyK. 323: az en jegítjégem. (Nyelvjárásaink zömében az irodalmi nyelvben az *-ít* változat állandósult.)

Az *-ít* és a hasonló módon kialakult, *-ét* meg *-ít*, illetve ezek rövidült változatát tartalmazó toldalékok és az elhasonulás útján ilyené alakult szóvégek (marok > marék, pocok > pocik) nem zavarják az így keletkezett egyes hangrendű szó veláris alapjellegét: tökéletesen semlegesek, úgyhogy tovább toldalékolva a szó a többalakú szuffixumok közül mindig a veláris magánhangzójút vonzza magához. A magyarban számos ilyen egyalakú illabiális palatális magánhangzóból álló vagy magánhangzót tartalmazó toldalék van:

Az *-é*-sek: a) *-ék, -dék, -lék, -ték* deverbális névszóképzők, b) *-né* nőnévképző, c) *-é* egyes számú birtokjel.

Az *-í*-sek: *-ít, -sít, -dít* igeképzők.

Az *-i*-sek: a) *-int* igeképző, b) *-ni*, a főnévi igenév képzője, c) *-sdi, -di, -csi, -ci, -is* főnévképzők, d) *-i, -si* melléknévképzők, e) *-dik* számnévképző, *-nyi* mértéket, mennyiséget jelölő képző, f) *-i* többesjel, g) *-ik* kiemelő jel.

Érdekes, hogy a hosszú *é* rövid párja – az *e (ĕ)* – nincs meg az egyalakú tovább toldalékolható szuffixumok – a képzők és jelek – között.

A morfémák és az elhasonult szóvégek *é, í, i, ě* jének – mint mondtuk: tökéletes – semlegességét szemléltessük néhány példával: *szakad-ék-ban, származ-ék-a, fazék-ban; szán-dék-om; mos-lék-ot; Kovács-né-nak; kapar-int-ott; nagyobb-ik-at; hazai-ból; pocik-ok*. Nem módosul a szabály akkor sem, ha több ilyen szuffixum következik egymás után: *Pál-ék-é-nak, szomszéd-ék-é-i-ről*.

Az eddigiekben a magyar magánhangzó-harmónia szótövekben való megnyilvánulásának jellegével foglalkoztunk, s a tövéghangzók kapcsán rámutattunk a toldalékok hangrendi minősége kialakításában betöltött szerepére, s érintettük megnyilvánulását a toldalékokban.

A továbbiakban megvizsgáljuk, milyen szabályok szerint működik a magánhangzó-harmónia a toldalékokban, vagyis hogy milyen a magyar nyelv hangrendi illeszkedése.

Előre kell bocsátani, hogy míg a tövekben mind asszimilatív, mind disszimilatív erők változtatnak és változtattak a magánhangzó-összetétel hangrendi képletén, és ezek az erők mind előrehatva, mind hátrahatva működnek és működtek, addig a tövek és toldalékok viszonylatában a változás módja kizárólag asszimilatív jellegű, és iránya kizárólag előreható. A magánhangzó-illeszkedés tehát nem más, mint előreható hasonulás.

A töveknek ez a toldalékok magánhangzója illeszkedését kiváltó asszimilatív hatása nemcsak szinkron keresztmetszetben nyilvánul meg, vagyis abban, hogy a toldalék alakváltozatai közül a szótó a hangrendjének megfelelőit agglutinálja, hanem diakron keresztmetszetben is, abban, hogy az eredetileg egyalakú magánhangzós toldalékokat esetről esetre a lehetőségeknek megfelelően két- vagy háromalakúvá változtatja. Eredetileg egyalakú toldalékaink majd minden esetben önálló szóból lettek azokká (amiért toldalék voltuk első szakaszában természetesen nem is lehetnek másfélék, mint egyalakúak). Ilyen pl. a már kihalt *ség* főnévől keletkezett *-ság*, *-ség* névszóképző és a *hat* igéből fejlődött *-hat*, *-het* igeképző. Határozóragjaink eredeti egyalakúsága sok esetben adatolható a régiségből (pl. HB.: *milojtbten*, *halalnec*, *puculnec*, *munhi uruzagbele*, CornK. 126r: *Harmadžer*, DebrK. 499: *keralytewl*) és helyel-közzel a mai nyelvjárásokból, sőt a névszóragok egykori egyalakúságáról tanúskodnak a mai nyelv személyragos határozószói is (*nál-am*, *től-em*, *hoz-zám*, *nek-em*, *vel-em* stb.). (Effajta toldalékképzésre vö. D. Bartha 1958, 4–6, 88, 119–120; Berrár 1957, 32–42; uő 1967, 231, 323, 407–409.)

Tehát a magyar nyelv magánhangzó-harmóniája – többé-kevésbé hasonló módon és mértékben, mint más nyelvek magánhangzó-harmóniája – előreható hasonulás útján kiterjesztette érvényességét az eredeténél fogva nem harmonizáló (illetve csak a hangrendek valamelyikével harmonizáló) magánhangzó-elemet tartalmazó toldalékokra is, megteremtve ezzel ezeknek a toldalékoknak az illeszkedő képességét. (Persze vannak nem illeszkedő toldalékaink is, amelyek ellenállnak az illeszkedés követelményének – *-kora*, *-beli*, *-féle*, *-szerű* stb. képzők és a *-kor* határozórag –, mert még érződik rajtuk az alapjukul szolgáló szó, vagy pedig idegen eredetűek – *-íroz*, *-izál*, *-ista* stb. –, és még nem honosodtak meg annyira, mint velük szemben a szláv eredetű *-nok*, *-nök*.)

A magánhangzó-harmóniát ismerő nyelvekben a toldalékok elvben négyféleképpen illeszkedhetnek a tóhoz (vö. Szépe 1958, 105–106):

1. A toldalékok magánhangzója teljesen illeszkedik a szótó utolsó szótagjának a magánhangzójához, az utolsó szótagéval azonos minőségűvé válik. Ez az ún. teljes illeszkedés.

2. A toldalékok magánhangzója a palatalitás és velaritás kritériuma szerint illeszkedik: a palatális hangrendű szavakhoz palatális magánhangzójú, a veláris hangrendűekhez veláris magánhangzójú toldalékalak járul. Ez a palato-veláris illeszkedés.

3. A palato-veláris illeszkedés keretén belül még a labialitás–illabialitás kritériuma is érvényesül. Ez a labiális–illabiális vagy röviden labiális illeszkedés.

4. Nyíltsági fok szerinti illeszkedés. Az előbbi két illeszkedésfajta (a 2. és a 3.) együttes bázisán történik, és abban nyilvánul meg, hogy a toldalékoknak vízszintes (tehát pl. *o* – *ö* – *és*, *ú* – *ű*s) rendezésű alakváltozatain kívül a magánhangzók nyíltsági foka szerint rendezett, vagyis pl. *a* – *o-s*, *e* – *é* (– *ő*)s alakváltozatai is vannak.

Az első típusú – a teljes – illeszkedés nincs a magyarban. Egyesek, így Bárczi (1958, 103–104) szerint volt az ómagyarban; a mai magyarban azonban a nyomát sem találni. Ezzel szemben több toldalékkal kapcsolatban működik a finnben (vö. Papp 1956, 26). Szemléltessük az illatívsusz *h. n.* ragjának a viselkedésén: *maa-han* 'földbe, földre', *pää-hüan* 'fejbe, fejre', *sou-hon* 'mocsárba', *tee-hen* 'teába', *työ-hön* 'munkába', *puu-hun* 'fába, fára', *syy-hyn* 'okba', *pii-hin* 'kovaköbe'. A *Helsinkiin*

'Helsinki-kibe', *kouluun* 'iskolába'-félék szintén ide tartoznak, nem másak, mint a *Helsinki-hin*, *koulu-hun* stb. összevont alakjai.

Az utolsó, a 4. típusú (a nyíltság fok szerinti) illeszkedés megvan a magyarban. Két nyíltság fokra korlátozódik, és kötőhangzók terén realizálódik. Ennek az illeszkedési módnak a szabályai eddig nincsenek felderítve. Behatóbb vizsgálódás nélkül is megállapítható, hogy ez az illeszkedés a magyarban nem csupán a hangrendnek, hanem egy sor más körülménynek is függvénye. Az, hogy nyílt vagy középzárt lesz a kötőhangzó, függ pl. a szóvégi mássalhangzótól (*vastag-o-z*, *tag-o-t*, *beteg-ē-n*), a szóvégi mássalhangzó előtt levő magánhangzó kvalitásbeli minőségétől (*tag-o-t – ág-a-t*; *nagy-o-t*, *fagy-o-s – lány-a-t*, *ágy-a-t*), attól, hogy a szó milyen történeti rétegbe tartozik (*vaj-a-t*, *baj-o-s*) stb. Ez az illeszkedés tehát nem tisztára magánhangzós jelenség, ezért alighanem egyfajta szinharmonizmusként kell kezelni. (A szinharmonizmus fogalmára lásd Trubetzkoy 1939, 251–252.)

A négy lehetséges illeszkedéstípus közül tehát a magyarban három használatos. Ezek egyikével – a nyíltság fok szerintivel – az imént foglalkoztunk. Hátra van még a palato-veláris és a labiális magánhangzó-illeszkedés módjának ismertetése. E két illeszkedésfajtának van egy közös és két eltérő alapvonása. A közös az, hogy a toldalék hangrendi minőségét a szótó utolsó szótagja határozza meg (ez a vonás egyébként bizonyos sajátos módon valamennyi illeszkedésfajtának a sajátja). Az eltérő egyrészt az, hogy az ún. semleges palatálisak csak veláris–palatális viszonylatban semlegesek, és itt is bizonyos körülményektől függően, másrészt az, hogy sem labiális–illabiális, sem illabiális–labiális viszonylatban ezek a magánhangzók nem semlegesek, hanem aktívan palatálisak és illabiálisak.

Kezdjük a közös vonással, az utolsó szótag meghatározó szerepével!

Az utolsó szótag határozza meg a toldalék magánhangzójának hangrendi minőségét elsősorban az egységes hangrendű szavakban. Látszólag az egész szótó hangrendjétől függ, milyen lesz a toldalék, de a továbbiakból félreérthetetlenül nyilvánvaló, hogy döntő tényező itt is az utolsó szótag magánhangzója. Egyébként a toldalék magánhangzója az e típusú szavakban mintegy magától értetődően ugyanolyan hangrendi minőségű, mint maga a szótó.

Vegyük sorra az egységes hangrendű tövek magánhangzó-összetételének képletét és toldalékolását:

a) Veláris(ak) + veláris utolsó magánhangzó – a toldalék magánhangzója veláris: (-ból, -ből:) *sár-ból*, *buzá-ból*; (-ra, -re:) *kapu-ra*, (-nak, -nek:) *boszorkány-nak*, (-unk, -ünk:) *ballag-unk*.

b) Palatális(ak) + palatális utolsó magánhangzó – a toldalék magánhangzója palatális: (-val, -vel:) *méz-zel*, *cseresznyé-vel*, (-ja, -je:) *bicikli-je*, (-ban, -ben:) *tükör-ben*, (-unk, -ünk:) *főz-ünk*, *keres-ünk*.

c) Illabiális palatális(ak) + illabiális palatális utolsó magánhangzó – a toldalék magánhangzója illabiális: (-hoz, -höz, -höz:) *méz-hez*, *cseresznyé-höz*, (-tok, -tök:) *főz-tök*, *sűrög-tök*.

d) Labiális palatális(ak) + labiális palatális utolsó magánhangzó – a toldalék magánhangzója labiális: (-hoz, -höz, -höz:) *tök-höz*, *tükör-höz*, (-tok, -tök:) *főz-tök*, *sűrög-tök*.

Az utolsó szótag az irányadó a vegyes hangrendű szavak toldalékolásában is:

a) ha a vegyes hangrendű szó veláris magánhangzót tartalmazó szótagra végződik, a toldalék magánhangzója veláris: (-ra, -re:) gerendá-ra, (-ból, -ből:) cipő-ből;

b) ha a veláris–palatális összetételű szóban az utolsó szótag magánhangzója labiális palatális, háromalakú toldalék esetében a toldalék magánhangzója labiális palatális: (-hoz, -höz, -höz:) kosztüm-höz, (-o-m, -ë-m, -ö-m:) parfüm-öm;

c) ha a palatális hangrendű szó labiális–illabiális sorrendben vegyes hangrendű, a toldalék magánhangzója illabiális: (-hoz, -höz, -höz:) öreg-hez, (-kodik, -kédik, -kődik:) pöffesz-ké-dik, őriz-ké-dik;

d) ha a palatális hangrendű szó illabiális–labiális sorrendben vegyes hangrendű, a toldalék magánhangzója labiális: (-hoz, -höz, -höz:) fenyő-höz, (-kodik, kédik, -kődik:) fésül-kődik.

Az eddig bemutatott típusokban az utolsó szótag elve a szótó egész toldalékolásában érvényesül: száj-as-kod-ás-á-ról, kedv-es-kéd-és-é-ről, pőr-és-ked-és, pőr-ös-köd-és; hegedű-jé-höz, hegedű-i-höz.

Eltérő képletet mutat a veláris viszonylatban semleges *i*, *í*, *ë* (*e*), *é* palatálisokat tartalmazó vegyes hangrendű szótövek toldalékolása. Ha az ilyen típusú szótóban az utolsó szótag magánhangzója veláris – mint láttuk –, nincs probléma, az utolsó szótag határozza meg a toldalékokat. Végeredményben problémamentes a toldalékolás a fordított képletű vegyes hangrendű szóban is, mert a toldalékok és az elhasonulás útján létrejött vegyes hangrendű szavak *i*, *í*, *ë* (*e*), *é* palatálisai – az első esetben részben, a másodikban teljesen – veláris magánhangzóknak az utódai, és így a korábbi toldalékolásmód változatlanul folytatódhatott és folytatódik. Ezt a változatlanságot persze – mint már mondtuk – az a körülmény biztosítja, hogy a szóban forgó palatálisok már az alapnyelv óta kombinálhatók a veláris magánhangzókkal.

Itt említjük meg, hogy a magyarban van több olyan egytagú – *hív*, *rí*, *sí*, *nyí*, *víg*, *ring*, *ír*, *zsír*, *nyíl*, *híd* stb. – szó, amely mély hangrendű toldalékot vonz. A csoport finnugor eredetű szavainak a viselkedéséből az a következtetés kínálkozik, hogy *i*-jük egy korábbi veláris *i*-ből lett palatalizációval. Általánosan vallott felfogás is, hogy ha a finnugor alapnyelvben nem is volt, az ősmagyarban a veláris *i* mindenesetre megvolt (vö. Bárczi 1958, 33, 61). Tény, hogy a csoport jövevényszavainak egy részének az átadó nyelvekben is veláris *i* felel meg, és hogy az eredetiek egy részének rokon nyelvi megfelelője veláris magánhangzót tartalmaz (vö. *nyíl* – finn *nuoli*, *i(szik)* – finn *juo*). Aligha szükséges ezek vegyesrendűségét egy föltett veláris *i* előzménnyel magyarázni, úgy hiszem, megnyugtató magyarázatot nyújt az *i*-nek az alapnyelv óta folytatódó kombinálhatósága. De ha valamilyen veláris magánhangzót az alapnyelvi alakban föl is kell tételeznünk, ez a magánhangzó szabályos hangfejlődési utakon válhatott palatálissá. Az átadó nyelvek esetleg veláris *i*-je hanghelyettesítéssel lett palatálissá a magyarban.

A csoporthoz csatlakozhat a *hěj*, *cél*, *derék é*-s szótöveket is. Az első biztosan, a harmadik pedig valószínűleg elhasonulással lett vegyes hangrendűvé (*haj* > *hěj*, *dérok* > *děrék*), a másodikban pedig az *é* helyén eredetileg *í* volt vagy *í* is volt. (A példák etimológiájára lásd TESz.) A csoportról elmondottakhoz még hozzáfűzhetjük, hogy csak természetes, hogy az egytagú *í*-s szótövek megtartják hangrendi hovatartozásukat a semleges magánhangzót tartalmazó toldalékok után is: *híg-ít-ás*, *ind-ít-ék-a*.

Amint látjuk, a toldalékolási szabályok a magyarban két alapelvet követnek: az utolsó szótag magánhangzójához való igazodás elvét és az *i*, *í*, *ë* (*e*), *é* semlegességének az elvét.

Amennyiben a semleges magánhangzók hordozói toldalékmorfémák vagy elhasonulás révén vegyes hangrendűvé lett szótövek, világos a helyzet: a semleges magánhangzók tökéletesen közömbösek, a szóhoz csatolandó toldalékok magánhangzója a semlegeseket megelőző veláriszhoz igazodik. (Emlékeztetőül: *Pál-ék-é-i-nak, bor-ft-ék-ban, fazak-ban > fazék-ban.*)

Némileg bonyolult a helyzet, ha a semleges magánhangzók nem belső fejlődés eredményei, hanem jövevény- és alkalmilag használt idegen szavak magukkal hozott elemeiként fordulnak elő. Ilyenkor az *i, í, é (e), é* nem egyértelműen semleges, ami azt jelenti, hogy tövégi helyzetben ezek a hangok vagy semleges magánhangzóként, vagy aktív palatálisként viselkednek. Az utóbbi esetben a csatolandó toldalékok ezeknek a hangrendi minőségét követik, ami pedig nem más, mint az utolsó szótag magánhangzójához való igazodás elvének az érvényesítése és – tovább vive a gondolatot – erősítése.

Ez is mutatja, hogy a két hangzóilleszkedési elv nem egyenrangú: elsődleges fontosságú az utolsó szótag magánhangzójához való illeszkedés elve; a bizonyos magánhangzók semlegességének az elve pedig tulajdonképpen az előbbi érvényességét megszorító jellegű elv.

Az, hogy a második felében semleges magánhangzót vagy magánhangzókat tartalmazó szókölcsönzések tömorfémájához melyik elv szerint agglutinálódnak a többalakú toldalékok, az függ attól, hogy a négy közül melyik semleges magánhangzóhoz kell agglutinálniuk, függ a semleges magánhangzót tartalmazó utolsó szótag hangtani szerkezetétől és attól is, van-e az ilyen utolsó szótag előtt még egy (vagy több) semleges magánhangzójú szótag vagy nincs. Persze a szövegtípusok toldalékolása korántsem egyöntetű, az egyikére-másikára jellemző toldalékolási móddal szemben a másik mód is szóhoz juthat és szóhoz jut. A palatális kihangzású szótövek egyes szerkezeti típusain belül az ellentétes agglutinálási mód szinte külön-külön konkrét szóhoz kötődik.

Az ún. semleges magánhangzókra végződő szótövek toldalékolásával – egy-egy problémát vizsgálva – többen foglalkoztak. A kérdéssel egész komplexitásában Szépe György foglalkozott az eddigiek során többször idézett tanulmányában, melyben áttekintette a cikke megjelenéséig megejtett vizsgálódásokat, leszűrte eredményeit, és saját anyag bevonásával a problematikát újra vizsgálat tárgyává tette. Jómagam az egész magyar magánhangzó-harmónia jellegét vizsgálva az eddigi irodalmon² kívül elsősorban szintén saját elemzésemből kiindulva ismertetem cikkemben az egyes vonásokat, s jellegadó szerepül esetén emelem ki domináns voltukat. Anyagomat a közlő jellegű szövegekből merítettem, és *A magyar nyelv szövegmutató szótára* (MNySzSz.) segítségével a hétközetes értelmező szótárból (ÉrtSz.) céduláztam, amely használóját a szavak hangrendi illeszkedéséről is tájékoztatja.

Az eddigi vizsgálódásokkal egybehangzóan elmondhatjuk, hogy a veláris–palatális elrendezésű vegyes hangrendű szavak toldalékolásuk szemszögéből két főtípusra oszlanak:

a) Az utolsó szótagjukban *-it, -ít* vagy *-ét* tartalmazó jövevény és idegen tömorfémák toldalékolásukban általában az ilyen felépítésű toldalékos és elhasonulásos (rég) szavak agglutinálási módját követik, azaz toldalékolásuk során általában a felsorolt illabiális palatális magánhangzók semlegességének az elve érvényesül, tehát a csatolandó szuffixum magánhangzója általában mély.

b) Az utolsó szótagjukban *ë* (*e*)-t tartalmazó jövevényszavak jellegzetesen inkább a magas magánhangzójú toldalékokat vonzzák. Ezek toldalékolásában tehát általában az utolsó szótag elve realizálódik.

Persze mindkét típus keretén belül vannak altípusok, amelyek toldalékolásában a főtípusra jellemző agglutinálási mód erősebb mértékben, sőt kizárólagosan érvényesül, de vannak olyak is, amelyekre inkább a főtípussal ellenkező agglutinálási mód a jellemző.

Szemléltessük a kifejtetteket!

Ha az utolsó szótagban *é* van, a főtípusra – mint mondtuk – általában a mély toldalékolás a jellemző. Az altípusok többségében valóban így van: *-é*: karalábé-*ja*, csokoládé-*ja*, bódé-*ja*, portré-*ja*, kávé-*ja* – anyagom 81 adatában kizárólag így; *-ék*: katuf-rék-*ot*, kartoték-*ot*, azték-*ot*; *-él*: acél-*oz*, páncél-*ok* stb.; *-ély*: karabély-*ok*, borbély-*ok*, kastély-*ok* stb.; *-ér*: babér-*ok*, facér-*an*, pucér-*an*, gallér-*ja*, tányér-*ok* stb. – 22 adatom kizárólag így, csupán az *affér* toldalékolása vagylagos: *-ék* ~ *-ok*; *-ét*: kadét-*ot*, panganét-*ot* – ezzel szemben vagylagosan: *ankét-ot* ~ *-ét*, *osztét-ot* ~ *-ét*, *konkrét-an* ~ *-en*. (A föltüntetetteken kívül természetesen a más említett altípusból is hozható fel példa vagylagos, sőt ellentétes jellegű toldalékolásokra is.) Ezekkel szemben az *-én* altípusra való adataim közül csak egy a kizárólagosan veláris toldalékolású (*ant-racén-ja*), a többi vagylagos: az egyharmada veláris ~ palatális (*homogén-abb* ~ *-ebb* stb.), a kétharmada pedig palatális ~ veláris sorrendben az (*fenomé-n-je* ~ *-ja* stb.). Még kirívóbban viselkedik az *-éz* altípus, amely nagyrészt palatális toldalékolású (*majonéz-és*, *indonéz-ék*, *szingaléz-ék* ~ *-ok*, *trapéz-ok* ~ *-ék*).

Az egyedül az utolsó szótagban *i*, *ít* tartalmazó szókölcsönzések minden altípusában (*-i*, *-ic*, *-id*, *-oid*, *-il*, *-isz*, *-it*, *-int*, *-ik* – pl. *mozaik-ot*, *afrik-ot* stb., *-ír* – pl. *zafir-ok*, *baskír-ok*, *radír-ok* stb.) úgyszólván kizárólag veláris a csatolt toldalék magánhangzója. Anyagomban elenyészően kevés a kivétel, az is vagylagos (*stabil-en* ~ *-an*, *buriz-s-a* ~ *-e*, *kurzív-ot* ~ *-ét*, *destruktív-en* ~ *-an*). Ellenben ha egy tövégi szótag előtt még egy palatális magánhangzó van, a toldalék magánhangzója általában palatális (*alib-i-je*, *talkedli-je*, *ametiszt-ét*, *szuggesztív-ebb*, *oxigén-je*, *analízis-e* stb.) vagy első-sorban palatális (*objektív-en* ~ *-an*, *abesszin-ék* ~ *-ok*, *nokedli-je* ~ *-ja* stb.), ritkán fordítva (*stampedli-ja* ~ *-je*, *kolbri-ja* ~ *-je* stb.), és csak nagyritkán veláris (pl. *labirint-ot*, valamint a *-bilis* – *labilis*, *rentábilis* stb. – végződésűek).

Nem tartom szükségesnek, hogy az *ë* (*e*)-s utolsó szótagú vegyes hangrendű kölcsönszavakról mondottakat adatokkal részletesebben is igazoljam, azonban kiemelem azt az eddig csak a cikkemben hangoztatott tényállást, hogy az ún. semleges magánhangzók csupán a belső keletkezésű morfémákban és az elhasonulásokban tökéletesen semlegesek, a kölcsönszavakban pedig csak potenciálisan, illetve hangszerkezetüktől függően azok. A tényállás okát a következőkben látom.

A kölcsönszavak semleges magánhangzóinak nincs meg az átvevő magyar nyelv régi morfémaelemeinek mai semleges magánhangzójú alakjaiba átöröklött szerkezeti kötöttsége. A kölcsön szó, ha az átadó nyelvben képzett is, a magyarba általában egy felbonthatatlan morfémaként kerül, amely ott társtalan, nem helyezkedhet be a magyar nyelv kialakult rendszerösszefüggéseibe, toldalékolása során ezért juthat szóhoz hol az utolsó szótaghoz igazodás elve, hol a bizonyos magánhangzók semlegességének az elve.

Kézenfekvő annak a magyarázata is, hogy az *i*, *í*, *é*-s végszótagú vegyes hangrendű jövevényszavak miért vonzanak inkább veláris magánhangzójú toldalékot és az *ë* (*e*)-sek miért jellegzetesen palatálisat. Úgy hiszem, bizonyos – ha nem is etimológiai és morfológiai – kötődés vagy talán jobban mondva csatolás az első csoport esetében nyilvánvaló: olyan sok az *i*, *í*, *é*-s belső keletkezésű semleges toldalék és elhasonulás, hogy a két toldalékolási elv kereszteződése okozta szóródás ellenére magánhangzójuk kiváltja az analógia működését.

Az *ë* (*e*)-s vegyes hangrendű kölcsönszavak palatális magánhangzós toldalékolását vitán felül támogatja a köznyelvnek integrálódása folyamán nyílt *e*-ssé válása. Ezt a körülményt azért nem szabad túlértékelni, mert irodalmi nyelvünk integrálódási szakasza előtt is dívott a palatális toldalékolás, akkor pedig az így toldalékolt alakot leíróinak a nyelve túlnyomórészt még a kétféle *e*-t megkülönböztető volt. Számtalan palatális magánhangzós toldalékolású példa sorakoztatható fel a kódexekből. Tehát az *ë* (*e*)-s kihangzású vegyes hangrendi kölcsönzések palatális toldalékolása nem új keletű, mint amilyenek a magánhangzó-illeszkedés kérdéséhez hozzászólók közül többen minősítették, megvolt a lehetősége és gyakorlata a régiségben is – amire egyesek szintén rámutattak. Ami viszont ennél is meglepőbb, az az, hogy pl. a két *e* normájában íródott Bécsi Kódex, amely a két *e*-t grafikailag is megkülönbözteti, számos vegyes hangrendű idegen tulajdonnevet, sőt pl. a *templom* jövevényszót is nyílt *e*-s ejtésűnek jelöli (26: *Rubèn*, 12, 20, 21 stb.: *Olofernès*, 26: *Jofèph*, 153: *Gabrièl*, 193: *Bèlfegorhoz* stb.; 305: *tèmplom*, 289: *tèmplomnac* stb.). A Bécsi Kódex alapján élhetünk a gyanúval, hogy a mai nyílt *e*-s köznyelvi normán kívül bizonyos mértékig számolnunk kell a nyílt *e* semlegességével a magyar nyelv korábbi szakaszai kölcsönszavaiban is, s magától értetődik, hogy ez a körülmény a palatális toldalékolásnak szintén kedvezett.

Összegzésképpen talán annyit, hogy cikkemben igyekeztem kiemelni a magyar magánhangzó-harmónia lényeges vonásait, és az egyébként csupán palato-veláris viszonylatban semleges magánhangzókkal kapcsolatban rámutattam, hogy ezek kizárólag a belső keletkezésű morfémaegységek meg elhasonulások magánhangzóiként tökéletesen semlegesek, a vegyes hangrendű kölcsönszavakban levő semlegességük pedig több körülménytől függ, ezért föltételes, és hogy az ilyen szavak toldalékolása során tulajdonképpen az utolsó szótaghoz igazodás elve és a semleges magánhangzók elve kereszteződésének vagyunk a tanúi. Az egytagú *i*-s tövek veláris toldalékolásának okát az eddigi általánosan elfogadott magyarázattal szemben nem a föltett veláris *i*-előzményben, hanem az *i*-nek bizonyára már az alapnyelvben azóta fennálló kombinálhatóságában látom.

Jegyzetek

1. A zárt *ë*-t a tövekben nem jelölöm, ellenben feltüntetését a toldalékokban szükségesnek tartom: kidomborítja a morfonológiai vonatkoztatásokat.
2. Szabó Sándor: *A magyar magánhangzóilleszkedés* című értekezéséhez (Budapest, 1902) nem tudtam hozzájutni.

Hivatkozások

- Bárczi Géza 1958. *Magyar hangtörténet*. Budapest, 2. kiad.
- Berrár Jolán 1957. *Magyar történeti mondattan*. Budapest.
- Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. (Bárczi Gézával és Benkő Loránddal.) Szerk. Benkő Loránd. Budapest.
- B. Lőrinczy Éva 1953. *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék*. Budapest.
- D. Bartha Katalin 1958. *Magyar történeti szóalaktan*. II. *A magyar szóképzés története*. Budapest.
- Décsy, Gyula 1965. *Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*. Wiesbaden.
- ÉRTSz. *A magyar nyelv értelmező szótára*. I–VII. köt. Budapest, 1959–1962.
- Hajdú Péter 1963. *Finnugor népek és nyelvek*. Budapest.
- Hajdú Péter 1966. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Budapest.
- MMNyR. *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan*. Szerk. Tompa József. I. köt. Budapest, 1961.
- MNySzSz. *A magyar nyelv szóvéghmutató szótára*. Szerk. Papp Ferenc. Budapest, 1969.
- Rapola, Martti 1966 *Soumen kielen äännehistorian luennot*. Helsinki.
- Sima Ferenc 1971. *Magyar nyelvtörténet*. I. Bratislava.
- Szépe György 1958. Vegyes magánhangzóú szavaink illeszkedésének kérdéséhez. In: *Magyar hangtani dolgozatok. Tanulmánygyűjtemény*. Szerk. Benkő Loránd. Budapest. /Nyelvtudományi értekezések, 17./
- Papp István 1956. *Finn nyelvtan*. Budapest.
- TESz. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III. köt. Budapest, 1967–1976.
- Trubetzkoy, N. S. 1939. *Grundzüge der Phonologie*. Praha. /Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 7./

FERENC SIMA

TO THE ANALYSIS OF THE HUNGARIAN VOWEL-HARMONY

The author in his study deals with vowel-harmony, that after the agglutination is the most important characteristics of the Hungarian language. It stems in the fact that one of the unique form of vowel-harmony, the location of a vowel, is shown on the basis of agglutination: links, joins morfemas from the aspect of form and meaning different.